

Илија З. Кајтез¹
Универзитет Унион – Никола Тесла,
Факултет за међународну политику и безбедност
Београд (Република Србија)

Срђан В. Старчевић²
Универзитет одбране, Војна академија,
Департман за друштвено-хуманистичке науке,
Катедра друштвених наука
Београд (Република Србија)

316.2 Павловић Т.
355:929 Павловић Т.
316.6:355.01

Оригинални научни рад

Примљен 22/07/2021

Измењен 17/08/2021

Прихваћен 18/08/2021

doi: [10.5937/socpreg55-33267](https://doi.org/10.5937/socpreg55-33267)

ДРУШТВЕНЕ ИДЕЈЕ ТОДОРА ПАВЛОВИЋА³

Сажетак: У раду су анализирани социолошки радови Тодора Павловића с циљем да се прикажу његове основне друштвене идеје и провери актуелност његових закључака о односу друштвеног развоја и војне организације. Нарочито је проблематизовано Павловићево објашњење развоја војне организације, у оквиру којег се побија становиште дијалектичког материјализма о утицају ратне технике на организацију и тактику војске. Ово издваја Павловића од осталих српских и југословенских социолога 20. века који су се бавили војском и антиципира нове социолошке погледе на однос између техничких домета и организације друштвених процеса. Коришћене су основне аналитичке и синтетичке методе, анализа садржаја, као и биографска и компаративна метода.

Кључне речи: Тодор Павловић, Емил Диркем, друштвена солидарност, војска, морал војске

Увод

У другој половини 19. и почетком 20. века, у Србији је устаљена пракса школовања талентованих младића у европским универзитетским центрима. Школовани људи враћали су се у Србију, оснажујући својим знањем институције младе државе. Они су, истовремено, доносили нове друштвене идеје и теорије, стварајући тиме претпоставке за бржи развој интелектуалног живота у Србији. За њима нису заостајали ни официри које је држава слала на школовање, усавршавање и стажирање у војне школе великих европских држава. Ови официри су се убрзо одважили да

¹ ilijasbm@ptt.rs

² srdjan.starcevic@vs.rs

³ Рад је настало као део истраживања на научном пројекту Војне академије Универзитета одбране „Војска у политичком систему Србије”, који финансира Министарство одбране Републике Србије (број пројекта ВА-ДХ/1/19-21).

оснују официрске читаонице и часописе, а осим превода војних уџбеника, правила и стручних радова страних аутора појавили су се и први оригинални текстови српских војних писаца (Đukić, 2019). Са социолошког аспекта посебно су значајни радови који се односе на изучавање рата као друштвене појаве, друштвених односа у војсци, морал војске и дисциплину, а куриозитет представља чињеница да су у њима изложене и у то време доминантне социолошке теорије с којима су се ови официри сусрели током боравка у иностранству. Као добар пример могу да послуже предавања која је Живојин Мишић држао у Вишој школи Војне академије, од 1898. до 1904. године, и касније објавио. Та предавања почињала су разматрањима о рату која припадају социјалдарвинизму и прате Гумпловицеве (Ludwig Gumplowicz) идеје, с тим што их Мишић преокреће у погледу исхода сукоба између „младих народа“ и „старијих културних народа“ (Barnes, 1982a, str. 238; Kajtez, 2019, str. 330; Mišić, 1993, str. 2–4; Supek, 1965, str. 238). Посебну свежину у оновремена разматрања о рату и војсци унели су официри који су се школовали у иностранству на факултетима. Међу њима је био и Тодор Павловић (1876–1915), официр српске војске који је 1897. године дипломирао на Војној академији у Београду и 1908. године на Социолошко-педагошком одсеку Велике школе друштвених наука (*École des hautes études en sciences sociales*) у Паризу, а потом на Париском универзитету 1910. године одбранио докторат на тему „Демократски идеал и војна дисциплина“ (Ivetić, 2015, str. 207–219)⁴.

Павловић се школовао у Паризу у време успона Диркемове (Émile Durkheim) социолошке школе, па је, непосредно изложен свежим Диркемовим идејама, и сам постао диркемовац. Оваква теоријска оријентација посебно је уочљива у његовим разматрањима о утицају друштвеног развитка на војну организацију, тј. о еволуцији војне дисциплине. Павловић се у својим књигама позива и на друштвене теорије Херберта Спенсера (Herbert Spencer) и Габријела Тарда (Gabriel Tarde), као и на идеје Де Местра (Joseph de Maistre) и Ле Бона (Gustave le Bon). Спенсеров утицај је присутан у његовим разматрањима о еволуцији војне организације (Pavlović, 1909, str. 42). Када је реч о Тардовом утицају, Павловић је очигледно усвојио његово учење о имитацији и примењивао га приликом објашњавања војне дисциплине и панике (Kajtez, 2019, str. 338–340; Pavlović, 1903, str. 106; Pavlović, 1914, str. 41). Он се, ипак, определио за Диркемову теоријску поставку (Pavlović, 1909, str. 9–10). Занимљиво је то што Павловић пише да све три теорије у суштини утврђују исту појаву, иако полазе са различитих становишта, што је сасвим у диркемовском духу и јер Диркем пише да је „сваки дух слободан да одабере становиште на којем се осећа најспособнијим да разматра ствари“ (Durkheim, 2010, str. 144–145; Pavlović, 1909, str. 9–10).

⁴ Тодор Павловић је био редован професор Војне академије, у којој је предавао војну педагогију. Објавио је три књиге на српском језику: „О војној дисциплини“ (1903), „Друштвени развитак и војска“ (1909) и „Из психологије борбе“ (1914). Учествовао је у свим значајним биткама српске војске у Балканским ратовима и Првом светском рату: Кумановској и Битољској бици, Једренској операцији, Брегалничкој бици, Церској бици, Бици на Дрини и Колубарској бици. У чин пуковника унапређен је у току Првог светског рата, а погинуо је као командант пука, бранећи одступницу српској војсци 1915. године, недалеко од Везировог моста. После Првог светског рата био је заборављен, углавном због политичких прилика, јер је био црнорукац, близак принцу Ђорђу Карађорђевићу (Starčević, 2020).

Француска социолошка школа је испољила утицај на Павловића и преко Селестина Буглеа (Célestin Bouglé), кога он такође цитира (Pavlović, 1909, str. 32).

Многи савремени социологи који су се бавили ратом, војском и војним јединицама истицали су значај Диркемове мисли за објашњење друштвених појава у вези са борбеним дејствима (Eulriet, 2010; Soeters, 2018, p. 25). У овом смислу, најчешће се истицала плодност Диркемовог бављења „колективним механизмима који производе и репродукују солидарност” и апострофирање интегративне функције ратова (Malešević, 2010, pp. 20–21; Segal & Segal, 1983). Павловић им је у томе претходник, а да је његов научни рад, данас недовољно познат, својевремено имао међународну репутацију довољно говори то што је одликован Легијом части у рангу официра у области друштвених наука.

Диркемов утицај у делима Тодора Павловића

Као и на већину социолога који су се у свом раду бавили војском, а позивали на Диркема, и на Павловића су понејвише утицала три велика Диркемова дела: *О љодели друштвеној рада*, *Правила социолошкој методи* и *Самоубиство*, а знатно мање *Елементарни облици религијске живота* (Eulriet, 2010; Ivetić, 2015; Pavlović, 1909; Pavlović, 1914). Диркемов утицај на Павловића огледа се у његовом прихвату друштвене детерминисаности појава, употребе компаративне методе и схватању улоге морала у одржавању групне солидарности.

По Павловићевом мишљењу, војска је производ друштвеног живота, због чега су њене битне особине, као и промене у њеној организацији и начину борбе, у чврстој зависности од друштва. Уочавајући зависност особина војске од друштва у коме она настаје и делује, Павловић је антиципирао једну од четири основне детерминанте војске, коју су више од пола века касније социологи војске у Катедри војне социологије Политичке школе ЈНА називали карактером друштва (Ibrahimović, 1967, str. 68; Ibrahimović, 1980, str. 68–83). Постоји, ипак, битна разлика између Павловићевог и каснијег Ибрахимпашићевог схватања карактера друштва као детерминанте војске. Ибрахимпашић је, у складу са марксистичком теоријом, у основи карактера друштва видио класне односе. По његовом мишљењу, војска се мењала пре свега као чинилац класне владавине различитих класа и конкретних друштвених услова у којима је владајућа класа формирала и регулисала њој одговарајуће друштвене односе. Пошто је оваква друштвена детерминисаност различитих типова војске непотпуна, Ибрахимпашић уводи још три детерминанте (основна друштвена улога војске, природа оружане борбе и развој ратне технике) којима попуњава празнину (Ibrahimović, 1980, str. 68–69). У Павловићевим радовима, војска се мења са друштвом, при чему је друштво схваћено диркемовски, као једна целовитост више реда. Из Диркемовог учења следи да се друштво мења (еволуира) крећући се од механичке ка органској солидарности (Nedeljković, 2006). Тако се и војска, са својом организацијом, унутрашњим односима и начином борбе, мења као „отисак друштвене солидарности” (Pavlović, 1909, str. 1). Притом, овај социолошки детерминизам је по Павловићевом мишљењу целовит и не треба му никаква допуна. Укратко, разлика између Павловићевог и Ибрахимпашићевог схватања утицаја друштва на војску

проистиче из различитих теоријских позиција које су ови социолози заузимали: Енгелсове (Friedrich Engels) марксистичке и Диркемове структурал-функционалистичке позиције (Durkheim, 1972, str. 338–342; Engels, 1953, str. 11–57).

Диркем је фаворизовао компаративну методу, сматрајући да се истина о једној друштвеној појави може открити само ако се изуче њени различити историјски облици, а да је упоредна социологија у ствари социологија која тежи да схвати чињенице (Durkheim, 1963, str. 123; Mimica, 2011, str. 64). Његова усмереност на упоређивање и историчност веома одговара природи предмета војних наука и социологије војске (Crabb & Segal, 2018; Eulriet, 2010; Harig, 2015; Nagl, 2002). Зато и не чуди то што је ова метода у Павловићевим радовима широко примењивана: од друштвених односа у малим војним јединицама до карактеристика војске као друштвене институције и од војних прописа до ангажовања војске у оружаној борби.

У Диркемовим опсервацијама о подели рада и преласку друштва са механичке на органску солидарност, морал заузима истакнуто место (Kajtez, 2019, str. 285; Nedeljković, 2006, str. 236). У најкраћим цртама, без солидарности нема друштва, друштвена солидарност једна је „изразито морална појава”, а само друштво је „једина морална личност која стоји изнад посебних личности” и у стању је да моралном силом заустави људске страсти и створи „обавезан начин поступања” (Durkheim, 1972, str. 215, 105, 52–54). Диркем је морал схватао као „извор солидарности“, управо као „скуп веза које нас спајају једне за друге и за друштво“ (Durkheim, 1972, str. 383). Морал ограничава људски егоизам, поставља правила и покреће људе на заједничко деловање (Durkheim, 1963, str. 27; Durkheim, 1972, str. 384–386). Пошто је појединац део друштва као целине, он снажно осећа зависност од друштва. Та зависност у посебним приликама надахњује „поступке потпуног одрицања и неограниченог самопрегора“ (Durkheim, 1972, str. 239). Павловић је, будући да поставља себи питање зашто војници преузимају на себе ризик погибије, унапред отворен за ово Диркемово становиште. Он га примењује на војску као друштвену установу и тумачи њену дисциплину као „скуп сваковрсних веза, које спајају чланове војске једне за другу у само једну чврсту смесу, потчињену извесном опредељеном друштву, држави“, а супериорну позицију групе над појединцем означава као фактор који командовање чини могућим и ефикасним (Pavlović, 1909, str. 9). Постоје различита тумачења улоге морала војске и мотивације војника за исход борбе, а ова тема и у 21. веку проузрокује академске дебате (MacCoun, Kier, Belkin, 2006; Wong, 2006).

Основа војне дисциплине, по Павловићевом мишљењу, јесте морал (Pavlović, 1903, str. 108). Овде је реч о његовом схватању да савременој војсци механичка дисциплина, заснована на казнама, физичкој принуди и дрилу, не може да буде довољна, јер су се променили услови у којима се води оружана борба. За спровођење механичке дисциплине неопходно је да војници буду непрекидно под надзором старешина. Ово, међутим, више није било могуће јер су се војници на бојишту кретали и борили у размакнутим стрељачким стројевима, тако да ни официр најнижег нивоа командовања више није могао да држи на оку све своје војнике, нити да их физички принуди да извршавају наређења и примењују тактичка правила. Уместо механичке дисциплине мора да се развија свесна дисциплина, на коју се у Павловићево време највише полагало управо у Француској. У српској војсци тога доба постојале су две школе

мишљења о дисциплини. Једну су заступали српски официри школовани у Немачкој, који су у Србију донели и пруски војнички дух са механичком дисциплином. Другу су заступали слободоумнији официри, међу којима је први јавно иступио Василије Мостић, критикујући официре пруске школе да су погрешно схватили да „ваљаност немачке војске лежи само у њеној спољној форми”, па су уложили све своје снаге „да наша војска добије ту немачку спољност и укрућеност”. Мостић је тврдио да они нису запазили да се у Немачкој развија и морална снага војске, тј. свесна дисциплина (Đukić, 2019, str. 162, 172). Павловић се придружује овој дугој дебати, додајући свеже аргументе из француске литературе и искуства српске војске из Балканских ратова (Pavlović, 1903, str. 59–61; Pavlović, 1914). Код њега је приметан и утицај француског војног писца Ди Пика (Charles Ardant du Picq), што се може опазити не само по томе што га Павловић цитира, него и по томе што попут Ди Пика комбинује историјски приступ војним питањима са савременим искуствима, и то не једино из литературе. Обојица су користила лично искуство и искуства других учесника ратова које су испитивали (Pavlović, 1914; Vuksanović-Anić, 1993, str. 153–154).

Попут Диркема, Павловић је био начисто да се друштво развија и мења и да развој друштва као целине утиче на промене друштвених појава као делова те целине. Ни код Диркема ни код Павловића ово није изазвало епистемолошки релативизам и одбацање могућности да се научним апаратом спозна истина упркос променама карактеристичним за друштвене појаве (Durkheim, 2010; Pavlović, 1909). Отуда је Павловић могао да изучава тенденције у развоју војске.

Тенденције у развоју војне организације

Павловић тврди да се војска мења када се мења друштво. Као што се друштво мења прелазећи са механичке на органску солидарност, тако се и војска трансформише од војске-механизма ка војци-организму (Pavlović, 1909, str. 58). Павловићева оригиналност, дакле, не огледа се у основној теоријској и методолошкој поставци, коју преузима од Диркема и која га непогрешиво води ка диркемовском закључку. Његова оригиналност је у примени теоријско-методолошке апаратуре Диркемове социолошке школе на подручје друштвene стварности, којом се Диркем и његови непосредни сарадници нису подробније бавили. Он проналази три материјална облика која му служе као индикатори војничке солидарности у борби, а чије промене може да научно утврди и прати кроз историју ратова. „То су: *построји* у којима се трупе боре; *начин извршења маневара* и *најзад претрпљени љубашци у борбама*” (Pavlović, 1909, str. 25). Кao резултат овог истраживања, Павловић је уочио три тенденције у развоју војске.

Прво, разматрајући различите „построје“ (борбене распореде или поретке) које су војске током историје заузимале и користиле у биткама, Павловић уочава правилност промене борбеног поретка. У суштини, он указује на тенденцију смањивања дубине борбеног поретка тактичких војних јединица и повећавање њихове мобилности (Pavlović, 1909, str. 27). По његовом мишљењу, борбени распоред се мења као функција друштвених облика, без утицаја географских и техничко-технолошких фактора. У друштвима механичке солидарности, борбени распореди војних јединица биле су компактне, хомогене, збијене масе војника, најчешће постројаване у

дубоке колоне. Са развојем органске солидарности, борбени распореди „постају све тањи, дробе се у више одвојених јединица, интервали између ових јединица шире се [...] видимо војнике потпуно расуте, борећи се с непријатељем усамљено” (Pavlović, 1909, str. 31). Дисциплина, која подразумева сакупљање појединачних воља у једну, јединствену вољу, не би била могућа без групне кохезије овако расуте војне јединице. Што је друштво развијеније, та кохезија све мање може да почива на механичкој солидарности, а све више се заснива на органској солидарности (Pavlović, 1903, str. 10).

Друго, проучавајући „начин извршења маневра”, тј. начине на које су се војске бориле током историје, Павловић примећује тенденцију ка самосталности, специјализацији и повезаности војних јединица. Реч је о самосталности издвојених борбених делова (група), специјализацији родова и служби војске и повећању способности овакве војске да се организовано креће ка одређеном циљу. Ово подсећа да Спенсерову тврђњу да закони еволуције подразумевају промену величине, диференцијације и специјализације делова и координације унутар целине друштвених појава (Kajtez, 2019, str. 318–319). Међутим, Павловић се у овом случају не позива ни на Спенсера ни на Диркема, већ углавном на историчаре и војне писце. Ипак, он следи Диркемову аргументацију, уз све линије разлика које сам Диркем повлачи према Спенсеру (Durkheim, 1972, str. 161, 212–234). Попут борбеног распореда, и начин борбе се мења са променом друштвене солидарности (Pavlović, 1909, str. 46).

Трећа тенденција коју Павловић уочава односи се на изједначавање броја жртава победничке и поражене стране. Он ову тенденцију открива правећи упоредне прегледе губитака победничке и поражене стране у биткама старог и новог века, а посебно изучава ратове које су војни писци његовог времена сматрали нарочито релевантним за ратну вештину. Закључио је да су у старом веку поражене војске доживљавале праве масакре (у просеку је 48,7% војника поражене стране у великим биткама антике губило животе), док су победници имали релативно мале губитке (3,8%). Павловић се пита зашто је мач тако оштар само у рукама победника, па објашњава да су војске старог века биле војске-механизми, тј. војске колективног типа, код чијих је војника, збијених и повезаних солидарношћу по сличности, интензитет емоционалних узбуђења веома јак. Зато међу њима лако завлада паника, па се читава војна формација распада и страда у непријатељском гоњењу. У ратовима новог века, међутим, долази до постепеног смањивања разлике у броју погинулих војника с једне и друге стране. У Француско-пруском рату (1870–1871) Павловић проналази ситуацију у којој победник трпи веће губитке, а од осам битака из овог рата које је добила пруска војска, само су у две Французи имали већи проценат погинулих него Пруси (Pavlović, 1909, str. 46–52). Павловић ово опет објашњава променом војне организације на основу промене солидарности, која омогућава да се војске у борбама ангажују по деловима, тј. релативно самосталним јединицама. У новим околностима, контрола над војском измиче се из руку главнокомандујућег, а иницијатива низих старешина, па и војника, постаје све значајнија. Негативан утицај узбуђења, узнемирености и страха се локализује, па ако неку од јединица захвати паника, остale јединице настављају са организованом борбом, због чега се смањује опасност од гоњења и однос губитака победника и поражених је мање или више уравнотежен (Pavlović, 1909, str. 53–54).

Павловић је био свестан да је у упоредним прегледима поредио само војске релативно равноправних непријатељских снага, те да се његови закључци не односе нпр. на колонијалне ратове. Зато даје додатне примере у којима су се у биткама бориле војске чија дисциплина почива на различитим врстама солидарности, којима потврђује општи закључак. Павловићеви упоредни прегледи губитака у биткама могли би се подвргнути критици и у погледу броја и селекције битака. Међутим, трагајући за јаким странама Павловићевог дела, може се истаћи да је он уочио тенденцију која је потврђена у многим касније вођеним биткама, укључујући оба светска рата. Ова тенденција, с друге стране, не важи у асиметричним ратовима, а њену вредност до-датно умањује и то што се у савременим ратовима смањује учешће броја погинулих у биткама у укупном броју жртава рата, као и то што се замагљује значај исхода битака за исход рата (Lacina & Gleditsch, 2005). Нека каснија истраживања интензитета емоционалних узбуђења у војним јединицама такође су потврдила Павловићеве закључке о ширењу панике (Watson, 2002, str. 118). Међутим, оно што је данас посебно актуелно, а део је Павловићевог објашњења поменутих тенденција, јесте повећање значаја иницијативе старешина никег нивоа командовања и војника (Pavlović, 1914, str. 26–34; Liddy, 2005). У том смислу, Павловићева дефиниција дисциплине као „послушне иницијативе“ оповргава схватање да је поверење у професионалност потчињених искључиво заслуга пруске војне мисли (Pavlović, 1903, str. 11). У 21. веку овакво схватање дисциплине постало је поново актуелно, пошто је амерички генерал Мартин Демпси (Martin Dempsey) разрадио концепт децентрализованог извршења задатка на основу разумевања комandanтove замисли (Conley 2013; Dempsey, 2012; Shanahan, 2015).

Судар са дијалектичким материјализмом

Павловићева разматрања о еволуцији војске косе се са материјалистичким еволуционизмом. По његовом мишљењу, не само да природни чиниоци, попут оних географских, него ни материјално-технички чиниоци, укључујући и појаву и развој ватреног наоружања, нису битно утицали на промене у тактици и борбеном распореду војске. Ове промене су резултат еволуције војне дисциплине, тј. промене друштвених веза између војника омогућених еволуцијом друштвене солидарности (Pavlović, 1909, str. 29, 32, 46). Павловић је овде на трагу Диркемовог схватања настанка промене (Durkheim, 1972, str. 340).

Може се рећи да је у овом погледу Диркемов утицај на Павловића потпун. Диркемова концепција друштвених чињеница прави отклон од материјализма, како због тврђење да друштвене чињенице не зависе само од материјалне густине већ и од динамичке густине, тако и због саме природе колективне свести (Barnes, 1982b, str. 559, 569). Он уочава развојност друштвених појава, али одбија да промену друштвених чињеница сведе било на вољну, намерну активност појединца, било на аутоматску реакцију на промене материјалног света. С једне стране, производња и промена друштвених чињеница надилази снагу појединца (Đorić, 2018, str. 691). С друге стране, друштвену стварност ствара мишљење, а друштво стиче свест о себи помоћу представа (Durkheim, 2010, str. 45, 143–144).

Доследно развијајући диркемовску аргументацију, Павловић негира значај утицаја војсковођа на промену тактике. Они, по његовом мишљењу, нису креатори нове тактике, него посредници између промене која се одиграва у друштву и њених последица у рату. Истовремено, он негира значај утицаја промене ратне технике на промену тактике. Прихватајући да већ усвојено наоружање може да утиче на борбени поредак и тактичке поступке, али само у извесној мери и то због тога што „и увођење новог наоружања јавља се као последица измена у идејама и доктринама које владају у друштву и у војсци“ (Pavlović, 1909, str. 45). По његовом мишљењу, промене војске као друштвене институције и начина на који она извршава своју друштвену улогу независне су од техничких револуција (Pavlović, 1909, str. 29). Павловић се ослања на емпирерију – дубина борбеног поретка се током историје прогресивно смањује и пре и после увођења ватреног оружја. Уместо да се узрок промена у војсци тражи у техничким иновацијама, треба га, по његовом мишљењу, тражити у човеку. Људи се формирају под утицајем друштва и мењају се када и друштво (Durkheim, 1981, str. 36–41; Pavlović, 1909, str. 30). У прилог Павловићевој тези дајемо један пример који наводи Чендлер (David Chandler). У дугом периоду од Бечког конгреса 1815. па скоро до краја 19. века, ратна техника се развијала (укључујући и Гатлингов топ), али је ратна вештина остајала непромењена (Chandler, 2005, p. 204). Када је реч о теорији ратне вештине, војне доктрине остају у Наполеоновој сенци све до Првог светског рата (Vuksanović-Anić, 1993, str. 147).

Међутим, савремена социологија може и боље од историјских примера да осветли вредност Павловићевих идеја. Наиме, Каствелс (Manuel Castells) тврди да технологија не детерминише, него опредмећује друштво и подсећа да социолошка истраживања односа између технологије и рада из друге половине 20. века показују да промена технологије није директни узрок промена радних односа и пракси, него да се ови односи и праксе мењају на основу сложеног међудејства технологије и друштвеног система. Осим тога, према Каствелсу, технологија омогућава реализацију друштвено-војних стратегија које не детерминише (Castells, 2018, str. 71, 366, 627).

Ако је Павловић, пратећи Диркема, оспоравао материјалистички еволуционизам, оправдано је поставити питање какав је био његов однос према марксистичкој теорији и њеном историјском материјализму. Ово је нарочито важно када се има у виду друштвено-историјски контекст у коме је пао у заборав. Наиме, после Другог светског рата он добија какво-такво место у историографији, као значајан аутор војне литературе и познавалац војне дисциплине (Bebler, 1976, str. 59; Ivetić, 2015, str. 220–221). Његови теоријски радови, ипак, нису постали део обавезне нити препоручене литературе за официре, прво у ЈНА, а потом и у Војсци Југославије, па их је покрио вео заборава. Иако је Павловић претеча изучавања психологије и социологије у Војној академији у Србији, бивши професор војне педагоџије и у ратовима осведочени специјалиста за морал војске, у релевантним уџбеницима за Војну академију за предмете Морал војске, Војна психологија, Социологија и Војна андрагогија, од Другог светског рата до данас, његови радови су само у једном уџбенику (Ibrahimpašić, 1967, str. 101, 331). А и ту нису наведене његове главне тезе, нити релевантни примери војне праксе из Балканских ратова које је Павловић међу првима истраживао. Цитиран је тек као секундарни извор за разматрања о историјским облицима дрила у старом веку.

Разлог за овакво прећуткивање вероватно је чињеница да се Павловићево дело није могло уклопити у догматски марксизам, а потом је једноставно заборављено. Нарочито је његово прихватање солидарности по подели рада и порицање утицаја развоја ратне технике на војну организацију и тактику, код догматских марксиста могло наћи само на одбацивање.⁵

Иако нема доказа да је Павловић проучавао Маркса (Karl Marx) и Енгелса, покушаћемо да утврдимо позицију његових идеја о еволуцији војске у односу на становиште Фридриха Енгелса.

Енгелс је тврдио да је развој војне организације производ деловања материјалних, управо економских чинилаца, међу којима је посебно важна ратна техника (Engels, 1953, str. 14). Павловић је живо настојао да порекне да између наоружања и тактике постоји непосредна, аутоматска зависност или дијалектички однос независан од друштвене солидарности. Његово (диркемовско) становиште ближе је ономе које је заступао Ди Пик, да морална сила мора бити укључена у рачуницу победе. Уосталом, у Србији је и пре Павловићевих радова „морална спрема војника” озбиљно разматрана као важан део стратегијских концепата, под утицајем генерала Димитрија Ђурића (Đukić, 2019, str. 124). Зато би Енгелсову формулу, по којој организација војске и начин њене борбе, а затим и победа или пораз, зависе искључиво од материјалних чинилаца „људског материјала и оружја, дакле, од квалитета и квантитета становништва и од технике”, Павловић вероватно одбацио као редукционистичку и епифеноменалистичку (Engels, 1953, str. 17). Међутим, и сам Енгелс, пишући о француској војсци, хвали систем којим се развијају „физичке, умне и моралне способности” њених војника (Engels, 1953, str. 260). Отварање „људског материјала” за „умне и моралне способности” приближава ова два становишта. У догматским верзијама марксизма тежиште је померено на економска питања и доминацију базе над надградњом друштва, па су и војна дела класика марксизма тумачена у истом духу (Wiatr, 1987, 23–33). Међутим, у социјалистичкој Југославији, доктрина о самоуправном социјалистичком друштву, са својим хуманизмом, утицала је и на војну доктрину, у којој је основни фактор одбране био човек (Arnautović, Kasagić, Rađević, 1988, str. 173). Овакво схватање улоге човека у рату могло је да актуелизује Павловићева разматрања о војсци у том периоду. Нажалост, сва тумачења феномена рата и војске у домаћој војној литератури тог времена која нису била марксистичка проглашавана су ненаучним или једностраним.

Треба додати и то да се Енгелсов материјализам, примењен на војна питања, складно додирује у једној важној тачки са Павловићевим диркемовским виђењем развоја војске. И један и други су сматрали да велике промене у војсци нису последица „слободне творевине ума” државника и војсковођа (Engels, 1953, str. 14). Оба становишта припадају социологији, уз све њене унутрашње поделе и дебате.

⁵ На страницама примерка Павловићеве књиге *Друштвени развијак и војска* (сигнатура 53765) у библиотеци Универзитета одбране у Београду, аутори су нашли на оловком исписане коментаре једног прећашњег читаоца који довољно говоре о овоме. На месту где Павловић излаже диркемовско становиште према коме подела друштвеног рада повећава друштвену солидарност, руком је исписан коментар „реакционар опасан!”, а поред пасуса у коме оповргава утицај усавршавања ратне технике на тактику убележен је знак чуђења (Pavlović, 1909, str. 5, 29).

Закључак

Павловић је пре многих и далеко познатијих аутора, укључујући и Бутула (Gaston Bouthoul), уочио вредност Диркемових идеја и социолошког метода за разумевање појава у рату и особина војске. Доследно их је применио на војну организацију, њен морал и дисциплину, развијајући их и поткрепљујући аргументима из војне историје, теорије ратне вештине и ратне праксе. Објашњавајући утицај друштва на особине војске, антиципирао је једну од четири основне детерминанте војске: карактер друштва. Уочио је три тенденције у развоју војске: тенденцију смањивања дубине борбеног поретка тактичких војних јединица и повећавање њихове мобилности, тенденцију ка самосталности, специјализацији и повезаности војних јединица и тенденцију ка изједначавању броја жртава победничке и поражене стране. Уз одређена ограничења, Павловићеви закључци, нарочито о значају иницијативе млађих старешина и војника, актуелни су и данас, као што је показано у овом раду. У том смислу, Павловић је не само претходник савремених социолога војске, већ један од првих аутора који су приступали испитивању и промишљању рата и војске са социолошког становишта. Он је, нажалост, погинуо релативно млад, пре него што је могао да напише шире, систематичнија дела, заснује изучавање социологије војске у Војној академији или заинтересује за њу већи број својих студената, а друштвено-историјске и политичке прилике су потом учиниле да његове радове покрије вео заборава.

Ilija Z. Kajtez¹

Union University – Nikola Tesla,
Faculty for International Politics and Security
Belgrade (Serbia)

Srđan V. Starčević²

University of Defence, Military Academy,
Department of Social Sciences and Humanities,
Chair of Social Sciences
Belgrade (Serbia)

TODOR PAVLOVIĆ'S SOCIAL IDEAS³

(*Translation In Extenso*)

Abstract: The paper analyzes the sociological works of Todor Pavlović, with the aim of presenting his basic social ideas and checking the relevance of his conclusions about the relationship between social development and military organization. A special focus is placed on Pavlović's explanation of the development of military organization, within which the position of dialectical materialism about the influence of war technique on army organization and tactics is refuted. This sets Pavlović apart from other Serbian and Yugoslav sociologists of the 20th century who studied the army, and anticipates new sociological views on the relationship between technical achievements and the organization of social processes. Basic analytical and synthetic methods, content analysis as well as biographical and comparative methods were used.

Keywords: Todor Pavlović, Émile Durkheim, social solidarity, army, army morale

Introduction

In the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century, a practice of talented young man in European university centres was established in Serbia. Educated people returned to Serbia, empowering the institutions of the young state with their knowledge. At the same time, they also brought new social ideas and theories, thus creating the setting for the more rapid development of intellectual life in Serbia. The same trend was followed by the officers who were sent by the government to get a degree, training and internship in the military schools of large European countries. These officers

¹ ilijasbm@ptt.rs

² srdjan.starcevic@vs.rs

³ This paper was written within the research on the scientific project of the Military Academy of the University of defence "Army in the Political System of Serbia", financed by the Ministry of Defence of the Republic of Serbia (Project No. VA-DH/1/19-21).

soon ventured into setting up officers' reading rooms and journals and, apart from the translations of military textbooks, rules and professional works of foreign authors, the first original texts written by Serbian military authors appeared (Đukić, 2019). From the sociological aspect, particularly important works are those referring to the study of war as a social phenomenon, social relations in the army, army morale and discipline, while it is curious that they also contain the predominant sociological theories of the time encountered by the officers during their stay abroad. This can be perfectly illustrated by the lectures held by Živojin Mišić at the High School of the Military Academy between 1898 and 1904, which were subsequently published. Those lectures began with the considerations about war that belong to Social Darwinism and follow Gumplovic's ideas (Ludwig Gumplovic), while Mišić reverses them regarding the outcome of the conflict between "young nations" and "older cultural nations" (Barnes, 1982a, p. 238; Kajtez, 2019, p. 330; Mišić, 1993, pp. 2–4; Supek, 1965, p. 238). The officers who were educated at different universities abroad particularly refreshed the considerations about war and the army. One of them was Todor Pavlović (1876–1915), the Serbian Army officer who graduated at the Military Academy in Belgrade in 1897 and at the Sociological-Pedagogical Department of *École des hautes études en sciences sociales* in Paris in 1908, and then got his PhD degree with the topic "Democratic Ideal and Army Discipline" at the University of Paris in 1910 (Ivetić, 2015, pp. 207–219)⁴.

Pavlović got his education in Paris during the rise of Durkheim's school of sociology (Émile Durkheim) and, being directly exposed to Durkheim's fresh ideas, he began following Durkheim himself. Such theoretical orientation is particularly visible in his considerations about the influence of social development on army organization, i.e. about the evolution of army discipline. In his books Pavlović also cites the social theories of Herbert Spencer and Gabriel Tarde, as well as the ideas of Joseph de Maistre and Gustave le Bon. Spencer's influence is present in Pavlović's considerations about the evolution of army organization (Pavlović, 1909, p. 42). Speaking of Tarde's influence, Pavlović evidently adopted his teaching about imitation and applied it when explaining army discipline and panic (Kajtez, 2019, pp. 338–340; Pavlović, 1903, p. 106; Pavlović, 1914, p. 41). Nevertheless, he opted for Durkheim's theoretical framework (Pavlović, 1909, pp. 9–10). Interestingly, Pavlović writes that all three theories essentially establish the same phenomenon, although they start from different positions, which is completely in Durkheimian spirit and because Durkheim writes that "each mind must be granted the freedom to choose the perspective from which it feels most capable of considering things" (Durkheim, 2010, pp. 144–145; Pavlović, 1909, pp. 9–10). The French school of sociology also exercised its influence on Pavlović via Célestin Bouglé, who is cited by Pavlović as well (Pavlović, 1909, p. 32).

⁴ Todor Pavlović was Full Professor of the Military Academy, where he taught Military Pedagogy. He published three books in Serbian: "On Army Discipline" (1903), "Social Development and the Army" (1909) and "From Combat Psychology" (1914). He fought in all important battles of the Serbian army in Balkan Wars and in World War One: the battles of Kumanovo and Bitolj, Edirne operation, the battle of Bregalnica, the battle of Cer, the battle of the Drina and the battle of the Kolubara. He got the rank of the colonel during World War One and was killed as the Regiment Commander while defending the retreat of the Serbian army in the vicinity of the Vizier Bridge in 1915. After World War One, he was forgotten, mostly due to political circumstances because he was a member of the Black Hand military society and close to Prince Đorđe Karadorđević (Starčević, 2020).

Many sociologists of the time who dealt with war, army and army units emphasized the significance of Durkheim's thought for explaining social phenomena in relation to combat operations (Eulriet, 2010; Soeters, 2018, p. 25). What was most often emphasized in this respect was the fruitfulness of Durkheim's dealing with "collective mechanisms that produce and reproduce solidarity" and stressing the integrative function of wars (Malešević, 2010, pp. 20–21; Segal & Segal, 1983). Pavlović was the predecessor of those sociologists and the fact that his scientific work, insufficiently known today, used to have an international reputation, is amply proved by his being awarded the Legion of Honour in the officer rank in the field of social sciences.

Durkheim's Influence In Todor Pavlović's Works

Just like most of the sociologists who dealt with the army in their works and cited Durkheim, Pavlović was also influenced primarily by three great works by Durkheim: *The Division of Labour in Society*, *The Rules of Sociological Method* and *Suicide*, and to a lesser extent *The Elementary Forms of the Religious Life* (Eulriet, 2010; Ivetić, 2015; Pavlović, 1909; Pavlović, 1914). Durkheim's influence on Pavlović is reflected in his acceptance of the social determination of phenomena, the use of the comparative method and understanding of the role of morale in maintaining group solidarity.

In Pavlović's opinion, the army is a product of social life, due to which its important characteristics, as well as the changes in its organization and method of combat, strictly depend on the society. Noticing the dependence of the army characteristics on the society in which it comes into being and acts, Pavlović anticipated one of four basic determinants of the army, which was labelled as the character of the society by military sociologists in the Department of Military Sociology of the Political School of the Yugoslav People's Army more than half a century later (Ibrahimpavić, 1967, p. 68; Ibrahimpavić, 1980, pp. 68–83). However, there is a significant difference between Pavlović's and subsequent Ibrahimpavić's understanding of the character of the society as an army determinant. In line with Marxist theory, Ibrahimpavić saw class relations in the basis of the character of the society. In his opinion, the army changed primarily as a factor of class rule of different classes and specific social conditions in which the ruling class formed and regulated social relations suitable to it. Since such social determination of different army types is incomplete, Ibrahimpavić introduces three more determinants (the basic social role of the army, the nature of armed combat and the development of war technology) in order to fill the gap (Ibrahimpavić, 1980, pp. 68–69). In Pavlović's works, the army is replaced by the society, whereas the society is understood in a Durkheimian manner, as higher-order integrity. From Durkheim's teaching it derives that the society changes (evolves), going from mechanical to organic solidarity (Nedeljković, 2006). Therefore, the army, with its organization, internal relations and method of combat, changes as "an imprint of social solidarity" (Pavlović, 1909, p. 1). Moreover, in Pavlović's opinion, this sociological determinism is complete and needs no supplement. In short, the difference between Pavlović's and Ibrahimpavić's respective understanding of the society's influence on the army derives from different theoretical positions taken by these two sociologists: Friedrich Engels's Marxist position and Durkheim's structural-functional position (Durkheim, 1972, pp. 338–342; Engels, 1953, pp. 11–57).

Durkheim favoured the comparative method, believing that the truth about a social phenomenon can be revealed only if its different historical forms are studied, while comparative sociology is actually the sociology striving to understand facts (Durkheim, 1963, p. 123; Mimica, 2011, p. 64). His orientation towards comparison and historicity suits very well the nature of the subjects of military sciences and military sociology (Crabb & Segal, 2018; Eulriet, 2010; Harig, 2015; Nagl, 2002). That is why it comes as no surprise that this method was widely applied in Pavlović's works: from social relations in small army units to the nature of the army as a social institution, and from army regulations to army engagement in armed combat.

In Durkheim's observations about labour division and the society's transition from mechanical to organic solidarity, morale takes an outstanding place (Kajtez, 2019, p. 285; Nedeljković, 2006, p. 236). In short, there is no society without solidarity; social solidarity is an "exceptionally moral phenomenon": the society itself is "the only moral person standing behind particular persons" and it is able to use the power of morale to stop human passions and create "an obligatory manner of acting" (Durkheim, 1972, p. 215, p. 105, pp. 52–54). Durkheim understood morale as "a source of solidarity" or, more precisely, "a set of relations connecting us one to another and to the society" (Durkheim, 1972, p. 383). Morale limits human egoism, establishes rules and moves people into joint action (Durkheim, 1963, p. 27; Durkheim, 1972, pp. 384–386). Since an individual is part of the society as a whole, he feels strong dependence on the society. On special occasions, such dependence inspires "acts of complete renunciation and unlimited self-immolation" (Durkheim, 1972, p. 239). Since he asks himself why soldiers assume the risk of being killed, Pavlović is open to this position of Durkheim's in advance. He applies it to the army as a social institution and interprets its discipline as a "set of all kinds of connections that connect members of the army one to another into a single strong compound, subordinated to a certain chosen society, the state", while he marks the superior position of a group over an individual as a factor that makes commanding possible and efficient (Pavlović, 1909, p. 9). There are different interpretations of the role of army morale and the motivation of soldiers for the combat outcome, whereas this topic provokes academic debates in the 21st century as well (MacCoun, Kier, Belkin, 2006; Wong, 2006).

The basis of army discipline, according to Pavlović, is morale (Pavlović, 1903, p. 108). This refers to his understanding that mechanical discipline, founded on punishment, physical coercion and drill, cannot be sufficient to the modern army because the conditions of armed combat have changed. In order to implement mechanical discipline, soldiers need to be constantly under the supervision of their commanders. However, this was no longer possible because soldiers in the battlefield moved and fought in spaced firing arrays so that not even the lowest-ranking commanding officer could keep an eye on all his soldiers, or force them physically to obey orders and apply tactical rules. Instead of mechanical discipline, conscious discipline must be developed which, in Pavlović's era, was actually taken into account most in France. At that time, there were two schools of thought about discipline in the Serbian army. The first one was advocated by those Serbian officers who had been educated in Germany and who brought the Prussian military spirit with mechanical discipline to Serbia. The advocates of the second school were broad-minded officers, the first of whom to speak up publicly was Vasilije Mostić when he criticized the

Prussian school officers for misunderstanding that “the orderliness of the German army lay only in its outer form” and therefore putting in their efforts to “make our army achieve such German appearance and rigidity”. Mostić claimed that they had not noticed that the army’s moral strength, i.e. conscious discipline, was also developed in Germany (Đukić, 2019, p. 162 and p. 172). Pavlović took part in this long debate, adding fresh arguments from the French literature and experiences of the Serbian army from the Balkan Wars (Pavlović, 1903, pp. 59–61; Pavlović, 1914). The influence of French military author Charles Ardant du Picq is also visible, not only from the fact that Pavlović cites him, but also from the fact that someone like Du Picq combines the historical approach to military issues with modern-day experiences, and not solely from the literature. Both Pavlović and Du Picq used personal experience and the experiences of other participants in the wars they studied (Pavlović, 1914; Vuksanović-Anić, 1993, pp. 153–154).

Just like Durkheim, Pavlović was confident that the society developed and changed and that the development of the society as a whole led to the changes in social phenomena as parts of that whole. With either Durkheim or Pavlović this did not cause epistemological relativism and the denial of the possibility that the scientific apparatus can be used to learn the truth despite the changes characteristic of social phenomena (Durkheim, 2010; Pavlović, 1909). Hence, Pavlović was able to study the tendencies in the army development.

Tendencies In The Army Organization Development

Pavlović states that the army changes when the society changes. Since the society changes by shifting from mechanical to organic solidarity, the army is transformed from the army-mechanism into the army-organism (Pavlović, 1909, p. 58). Therefore, Pavlović’s originality is not reflected in the basic theoretical and methodological postulate taken from Durkheim, which unmistakably leads him towards a Durkheimian conclusion. His originality lies in the application of the theoretical and methodological apparatus of Durkheim’s school of sociology in the area of social reality, which was not dealt in further detail by Durkheim and his immediate associates. He finds three material forms that serve as indicators of military solidarity in combat, whose changes can be scientifically established and followed through the history of wars. “Those are: *arrays* in which groups fight; *the manner of performing manoeuvres* and, finally, the *losses suffered in battles*” (Pavlović, 1909, p. 25). As a result of this research, Pavlović observed three tendencies in the army development.

First, considering different “arrays” (military arrangements or orders) adopted by armies throughout history and used in battles, Pavlović observes the regular pattern of change in the combat order. As a matter of fact, he points to the tendency of the decreasing depth of the combat order in tactical army units, and their increasing mobility (Pavlović, 1909, p. 27). In his opinion, combat order is changed as a function of social forms, with no influence of geographical and technical-technological factors. In mechanical solidarity societies, combat orders of army units were compact, homogeneous, close-packed masses of soldiers, mostly arrayed in deep columns. With the development of organic solidarity, combat orders “become thinner and thinner, they are dissipated into a number of separate units; the intervals between these units are getting wider [...] and we see completely dispersed soldiers who are alone in fighting the enemy” (Pavlović, 1909, p. 31). Discipline,

which implies uniting individual wills into a single one, would be impossible without group cohesion of such dispersed army unit. The more developed a society is, the less such cohesion can rely on mechanical solidarity and the more it is founded on organic solidarity (Pavlović, 1903, p. 10).

Second, studying “the manner of performing a manoeuvre”, i.e. manners in which armies fought throughout history, Pavlović observes the tendency towards independence, specialization and connection of army unit. This refers to the independence of separate combat parts (groups), the specialization of army corps and services, and the increasing the capacity of such army to move towards a goal in an organized manner. This is reminiscent of Spencer’s claim that evolution laws imply the change in the size, differentiation and specialization of the parts and coordination within the whole of social phenomena (Kajtez, 2019, pp. 318–319). However, in this case Pavlović does not cite either Spencer or Durkheim, but mostly historians and military authors instead. Yet, he follows Durkheim’s argumentation with all the lines of differences drawn by Durkheim himself in relation to Spencer (Durkheim, 1972, p. 161, pp. 212–234). Just like the combat order, the combat method changes with the change in social solidarity (Pavlović, 1909, p. 46).

The third tendency observed by Pavlović refers to the equalization of the number of casualties of the winning and the losing sides. He reveals this tendency by making comparative overviews of the losses of the winner and the losers in old-century and new-century battles, while particularly studying the wars considered relevant for the art of warfare by the military authors of his era. He concludes that in the past defeated armies experienced true massacres (on average 48.7% soldiers of the defeated side in great ancient battles lost lives), while the winners had relatively small losses (3.8%). Pavlović wonders why the sword is so sharp only in the hands of the winners, and explains that old-century armies were army-mechanisms, i.e. collective-type armies, whose soldiers, close-packed and united with solidarity based on similarity, had a very high level of emotional excitement. That is why panic easily spread among them, so that the whole army formation fell apart and were killed in the enemy persecution. In new-age wars, however, there is a decreasing difference in the number of killed soldiers on both sides. In French-Prussian war (1870–1871) Pavlović finds the situation in which the winner suffered larger losses and out of eight battles won by the Prussian army in this war, only in two battles the French suffered a higher percentage of casualties than the Prussians (Pavlović, 1909, pp. 46–52). Once again, Pavlović explains this by the changed army organization on the basis of the change in solidarity, which enables the combating armies to engage by parts, i.e. by relatively independent units. In new circumstances, control over the army is to a smaller extent in the hands of the commander in chief, while the initiative of lower-ranking officers and even soldiers becomes increasingly important. A negative effect of excitement, anxiety and fear is localized, so if one of the units becomes panic-stricken, other units continue the organized combat, and that is how the danger of persecution decreases, and the ratio between the casualties of the winners and the defeated is more or less balanced (Pavlović, 1909, pp. 53–54).

Pavlović was aware of the fact that in his comparative overviews he had compared only the armies of relatively equal enemy forces, and that his conclusions did not refer, for example, to colonial wars. That is why gives further examples of the battles in which the army discipline relied on different kinds of solidarity, which confirms the general conclusion.

Pavlović's comparative overviews of losses in the battles could also be criticized because of the number and selection of the battles. However, if we search for the strong points of Pavlović's work, we can emphasize that he observed the tendency that was confirmed in many latter-day battles, including both world wars. On the other hand, this tendency is not valid in asymmetric wars and its value is further diminished by the fact that in modern wars there is a smaller share of lost lives in battles in the total number of war casualties, and the importance of the outcome of separate battles to the war outcome is also made unclear (Lacina & Gleditsch, 2005). Some subsequent research of the intensity of emotional excitement in army units also confirmed Pavlović's conclusions about panic spreading (Watson, 2002, p. 118). However, what is of particular relevance nowadays and constitutes part of Pavlović's explanation of the above-mentioned tendencies is the increasing importance of the initiative of low-ranking commanding officers and soldiers (Pavlović, 1914, pp. 26–34; Liddy, 2005). In that respect, Pavlović's definition of discipline as an "obedient initiative" denies the viewpoint that trust in professionalism of the subordinated ones is solely the merit of the Prussian military thought (Pavlović, 1903, p. 11). In the 21st century, such understanding of discipline has become relevant once again, since American General Martin Dempsey has elaborated the concept of decentralized performance of tasks based on the understanding of the commander's idea (Conley 2013; Dempsey, 2012; Shanahan, 2015).

Collision With Dialectical Materialism

Pavlović's considerations about the army evolution collide with materialist evolutionism. In his opinion, neither the natural factors, such as geographical ones, nor the material-technical factors, including the emergence and development of firearms, affected substantially the changes in the army tactics and combat order. These changes are the result of the evolution of military discipline, i.e. the changes in social relations between soldiers that were made possible by the evolution of social solidarity (Pavlović, 1909, p. 29, p. 32, p. 46). Here Pavlović is in the wake of Durkheim's understanding of the occurrence of the change (Durkheim, 1972, p. 340).

It may be said that in this respect Durkheim's influence on Pavlović is complete. Durkheim's concept of social facts departs from materialism, both because of the claim that social facts do not depend only on material density, but also on dynamic density, and because of the very nature of collective consciousness (Barnes, 1982b, p. 559, 569). He perceives the developmental feature of social phenomena, but refuses to reduce the change in social facts either to the willing, deliberate activity of an individual, or to the automatic reaction to the changes in the material world. On one hand, production and change of social facts goes beyond the power of an individual (Đorić, 2018, p. 691) while, on the other hand, social reality is created by the opinion, and the society becomes aware of itself through representations (Durkheim, 2010, p. 45, pp. 143–144).

Consistently developing Durkheimian argumentation, Pavlović denies the importance of the influence of military leaders on the change of tactics. In his opinion, military leaders are not the creators of new tactics, but mediators between the change occurring in the society and its consequences in war. At the same time, he denies the importance of the influence of war technology change on tactics change. He agrees that the already

accepted weapons can affect the combat order and tactical actions, but only to a certain extent, because “the introduction of new weapons occurs as a consequence of changes in the ideas and doctrines prevailing in the society and in the army” (Pavlović, 1909, p. 45). In his opinion, changes in the army as a social institution and the manner in which it performs its social role are independent of technological revolutions (Pavlović, 1909, p. 29). Pavlović relies on empiricism – the combat order depth decreased progressively throughout history both before and after the introduction of firearms. Instead of searching for the cause of changes in the army in technical innovations, he thinks that it should be searched in the man. People are formed under the influence of the society and change simultaneously with the society (Durkheim, 1981, pp. 36–41; Pavlović, 1909, p. 30). To prove Pavlović’s thesis, there is an example stated by David Chandler. In the long period from the Congress of Vienna in 1815 almost to the end of the 19th century, war technology developed (including the Gatling gun), but the art of warfare remained unchanged (Chandler, 2005, p. 204). Speaking of the warfare theory, military doctrines remained in the shadow of Napoleon as late as World War One (Vuksanović-Anić, 1993, p. 147).

However, modern sociology is able to highlight the value of Pavlović’s ideas much better than historical examples. Namely, Manuel Castells claims that technology does not determine but materializes the society, reminding that the sociological research of the relations between technology and labour from the second half of the 20th century shows that the change in technology does not directly cause the change in labour relations and practices, but that all these relations and practices change based on the complex interaction of technology and the social system. In addition, according to Castells, technology enables the realization of social and military strategies not determined by it (Castells, 2018, p. 71, p. 366, p. 627).

If Pavlović, following Durkheim, contested materialist evolutionism, it is reasonable to pose a question about his attitude to Marxist theory and its historical materialism. This is of particular importance when taking into account the social and historical context in which Pavlović fell into oblivion. In fact, after World War Two, he was given a certain place in historiography as an important author of military literature and connoisseur of military discipline (Bebler, 1976, p. 59; Ivetić, 2015, pp. 220–221). However, his theoretical works were not included in the compulsory or recommended literature for officers, either in the Yugoslav People’s Army or subsequently in the Yugoslav Army, and they were covered by a veil of oblivion. Although Pavlović is the forerunner of the study of psychology and sociology at the Military Academy in Serbia, former professor of military pedagogy and war-proven specialist for army morale, his works are mentioned only in one textbook out of all relevant textbooks used at the Military Academy since World War Two for the subjects of Army Morale, Military Psychology, Sociology and Military Andragogy (Ibrahimpašić, 1967, p. 101, p. 331). Even that textbook does not present his main theses or relevant examples of military practice from the Balkan Wars which Pavlović was among the first to study. He is cited only as a secondary source for consideration about historical forms of the drill in the old century.

The reason for leaving him out in this way is probably the fact that Pavlović’s work could not fit in with dogmatic Marxism and then it was simply forgotten. In particular, his acceptance of solidarity by labour division and his denial of the influence of the war

technology development on the army organization and tactics could only be refuted by dogmatic Marxists.⁵

Although there is no proof that Pavlović studied Karl Marx and Friedrich Engels, we will attempt to determine the position of his ideas about the army evolution in relation to Engels's viewpoint.

Engels claimed that the army organization development was the product of the action of material i.e. economic factors, among which war technology was of particular importance (Engels, 1953, p. 14). Pavlović vigorously tried to deny the existence of direct, automatic dependence between weapons and tactics, or a dialectical relationship independent of social solidarity. His (Durkheimian) viewpoint was closer to the one advocated by Di Picq, that moral power must be included in the victory calculation. In any case, even before Pavlović's works, "moral readiness of soldiers" had been seriously considered in Serbia as an important segment of strategic concepts under the influence of General Dimitrije Đurić (Đukić, 2019, p. 124). That is why it is most likely that Pavlović would refute as reductionist and epiphenomenalistic Engels's formula, according to which the army organization and combat manner, and then the victory or defeat, depend exclusively on the material factors of "human material and weapons, i.e. the quality and quantity of population and technology" (Engels, 1953, p. 17). Nevertheless, Engels himself, writing about the French army, praises the system which develops "physical, mental and moral abilities" of its soldiers (Engels, 1953, p. 260). The opening of "human material" to "mental and moral abilities" brings these two viewpoints closer. In the dogmatic versions of Marxism, the focus is shifted to economic matters and the domination of the base over the society upgrade, and therefore the military works of the classics of Marxism are interpreted in the same spirit (Wiatr, 1987, pp. 23–33). However, in socialist Yugoslavia, the doctrine about the self-government socialist society with its humanism also influenced the military doctrine, in which the man was the basic defence factor (Arnautović, Kasagić, Pajević, 1988, p. 173). Such understanding of the man's role in war could actualize Pavlović's considerations about the army in that period. Unfortunately, all the interpretations of the phenomenon of war and the army in domestic military literature of the time that were non-Marxist were declared non-scientific and one-sided.

It should also be added that Engels's materialism, when applied to military matters, is close in one important point to Pavlović's Durkheimian understanding of the army development. Both of them believed that great changes in the army were not the consequence of "free creation of the mind" of statesmen and military leaders (Engels, 1953, p. 14). Both viewpoints belong to sociology, with all its internal discords and debates.

⁵ On the pages of Pavlović's copy of the book *Social Development and the Army* (record number 53765) in the library of the University of Defence in Belgrade, the authors found the comments in pencil written by a reader, which speaks volumes about this. In the place where Pavlović presents Durkheimian position according to which social labour division increases social solidarity, there is a hand-written comment "Dangerous reactionary!", while next to the passage in which the influence of war technology on tactics is denied, there is a question mark (Pavlović, 1909, p. 5, 29).

Conclusion

Before many and much more famous authors, including Gaston Bouthoul, Pavlović perceived the value of Durkheim's ideas and sociological method for understanding war phenomena and army characteristics. He applied them consistently to the army organization, its morale and discipline, developing and supporting them with arguments from military history, the warfare theory and war practice. Explaining the impact of the society on the army characteristics, he anticipated one of four basic army determinants: the character of the society. He observed three tendencies in the army development: the tendency of the decreasing combat order depth in tactical army units and their increasing mobility, the tendency towards independence, specialization and connection of army units, and the tendency towards equalizing the number of casualties of the winning and the defeated sides. With certain limitations, Pavlović's conclusions, particularly about the importance of the initiative of younger commanding officers and soldiers, are still relevant today, as it has been shown in this paper. In that respect, Pavlović is not only the predecessor of modern military sociologists, but also one of the first authors who approached the research and deliberations of war and the army from the sociological point of view. Unfortunately, he lost his life at a relatively young age, before he could write broader and more systematic works, establish the study of army sociology at the Military Academy or get a larger number of his students interested in it, whereas social, historical and political circumstances subsequently made his works fall into oblivion.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Arnautović, D., Kasagić, Lj., Pajević, D. (1988). *Military Psychology*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, Savezni sekretarijat za narodnu odbranu. [In Serbian]
- Barnes, H. E. (1982a). *An Introduction to the History of Sociology I*. Beograd: BIGZ. [In Serbian]
- Barnes, H. E. (1982b). *An Introduction to the History of Sociology II*. Beograd: BIGZ. [In Serbian]
- Bebler, A. (1976). Development of Sociology of 'Militaria' in Yugoslavia. *Armed Forces & Society* 3 (1), pp 59–68. Available at: <https://www.jstor.org/stable/45345996>
- Castells, M. (2018). *The Rise of the Network Society*. Beograd: Službeni glasnik. [In Serbian]
- Chandler, D. (2005). *Waterloo: The Hundred Days*. Oxford: Osprey Publishing.
- Conley, K. (2013, 1st quarter). Operationalizing Mission Command. Leveraging Theory to Achieve Capability. *Joint Force Quarterly* 68, 32–35: Available at: https://ndupress.ndu.edu/Portals/68/Documents/jfq/jfq-68/JFQ-68_32-35_Conley.pdf
- Crabb, T., Segal, D. (2018). Comparative Systems of Analysis: Military Sociology in the United States and Europe. In: G. Caforio, M. Nuciari (eds.) *Handbook of the Sociology of the Military* (61–86). Cham: Springer International Publishing. doi: [10.1007/978-3-319-71602-2](https://doi.org/10.1007/978-3-319-71602-2)
- Dempsey, M. (2012, April 3). *Mission Command White Paper*. Available at: <https://www.jcs.mil/Portals/36/Documents/Publications/missioncommandwhitepaper2012.pdf>
https://www.usa.org/sites/default/files/Dempsey_0111.pdf

- Durkheim, E. (1963). *The Rules of Sociological Method*. Beograd: Savremena škola. [In Serbian]
- Durkheim, E. (1972). *The Division of Labour in Society*. Beograd: Prosveta. [In Serbian]
- Durkheim, E. (1981). *Education and Sociology*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. [In Serbian]
- Durkheim, E. (2010). *Pragmatism and Sociology*. Novi Sad: Mediterran Publishing. [In Serbian]
- Dorić, G. (2018). Hermeneutic explication versus the explanation of social facts: A comparison of Durkheim's and Giddens's rules of sociological method. *Sociološki pregled* 52 (3), 675–698. DOI: [10.5937/socpreg52-18164](https://doi.org/10.5937/socpreg52-18164)
- Dukić, S. (2019). *Foreign influence on the development of Serbian military doctrine in the 19th and the first decade of the 20th century*. Beograd: Vojna akademija, Medija centar "Odbrana".
- Engels, F. (1953). *Selected Military Works I*. Beograd: Vojno delo. [In Serbian]
- Eulriet, I. (2010). Durkheim and Approaches to the Study of War. *Durkheimian Studies* 16 (1), 59–76. doi:[10.3167/ds.2010.160105](https://doi.org/10.3167/ds.2010.160105)
- Harig, Ch. (2015). Synergy effects between MINUSTAH and public security in Brazil. *Journal for Brazilian Studies* 3 (2), 142–168. doi: [10.2516/v3.i2/d6](https://doi.org/10.2516/v3.i2/d6) Available at: <https://tidsskrift.dk/bras/article/view/19996>
- Ibrahimović, M. (1967). *Army Morale*. Beograd: Novinska izdavačka ustanova "Narodna armija" [In Serbian]
- Ibrahimović, M. (1980). *War as a Form of Social Conflict and Army as a Social Institution*. Beograd: Vojna akademija Kopnene vojske. [In Serbian]
- Ivetić, V. (2015). Dr Todor Pavlović (1876–1915). Forgotten Scientist and Officer. *Vojnoistorijski glasnik* 65 (1), 207–223. Available at: http://www.isi.mod.gov.rs/multimedia/dodaci/vig_1_2015_1554881212.pdf [In Serbian]
- Kajtez, I. (2019). *Sociology*. Beograd: Vojna akademija, Medija centar "Odbrana". [In Serbian]
- King, A. (2006). The word of command: communication and cohesion in the military. *Armed Forces and Society* 32(4), 493–512. doi: [10.1177/0095327X05283041](https://doi.org/10.1177/0095327X05283041)
- Lacina, B., Gleditsch, N. P. (2005). Monitoring Trends in Global Combat: A New Dataset of Battle Deaths. *European Journal of Population* 21, 145–166. <https://doi.org/10.1007/s10680-005-6851-6>
- Liddy, L. (2005). The Strategic Corporal: Some Requirements in Training and Education. *Australian Army Journal* 2 (2) 139–148. Available at: https://researchcentre.army.gov.au/sites/default/files/aaaj_2005_2.pdf
- MacCoun, R., Kier, E., Belkin, A. (2006). Does Social Cohesion Determine Motivation in Combat: Old Question with an Old Answer. *Armed Forces & Society* 32 (4), 646–654. doi: [10.1177/0095327X05279181](https://doi.org/10.1177/0095327X05279181)
- Malešević, S. (2010). *The Sociology of War and Violence*. New York: Cambridge University Press.
- Mimica, A. (2011). *Analecta, Sociological Essays*. Beograd: Službeni glasnik. [In Serbian]
- Mišić, Ž. (1993). *Strategy*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar. [In Serbian]
- Nagl, J. (2002). *Learning to Eat Soup with a Knife: Counterinsurgency Lessons from Malaya and Vietnam*. Chicago: Chicago University Press.

- Nedeljković, Z. (2006). Émile Durkheim's Contribution to the Establishment of the Sociology of Morale. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*. XXXVI, 235–246. Available at: [https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0354-32930636235N.pdf](https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0354-3293/2006/0354-32930636235N.pdf) [In Serbian]
- Pavlović, T. (1903). *On Army Discipline*. Beograd: Štamparija Ace M. Stanojevića "Dositije Obradović" [In Serbian]
- Pavlović, T. (1909). *Social Development and the Army. Army Discipline Evolution*. Beograd: Nova štamparija "Davidović" [In Serbian]
- Pavlović, T. (1914). *From Combat Psychology*. Beograd: Štamparija Ace M. Stanojevića Dositije Obradović. [In Serbian]
- Segal, D., Segal, M. (1983). Change in Military Organization. *Annual Review of Sociology* 9, 151–170 Available at: <http://www.jstor.org/stable/2946061>
- Shanahan, J. (2015, 4th quarter). Decentralized Stability Operations and Mission Command. *Joint Force Quarterly* 79, 27–35. Available at: https://ndupress.ndu.edu/Portals/68/Documents/jfq/jfq-79/jfq-79_27-35_Shanahan.pdf
- Soeters, J. (2018). *Sociology and Military Studies, Classical and Current Foundations*, New York: Routledge.
- Starčević, S. (2020, April 2). The Founder of Serbian Military Psychology and Pedagogy. *Odbrana* 334, 62–65. Available at: <http://www.odbrana.mod.gov.rs/odbrana/334/Odbrana334.pdf> [In Serbian]
- Supek, R. (1965). *Herbert Spencer and Biologism in Sociology*. Zagreb: Matica hrvatska. [In Croatian]
- Vuksanović-Anić, D. (1993). *Creation of Modern Serbian Army*. Beograd: Srpska književna zadruga, Vojnoizdavački i novinski centar. [In Serbian]
- Watson, P. (2002). *War Psychology*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, Vojna akademija. [In Serbian]
- Wiatr, J. J. (1987). *The Sociology of the Army*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar. [In Serbian]
- Wong, L. (2006). Combat Motivation in Today's Soldiers. *Armed Forces & Society* 32 (4), 659–663. doi: [10.1177/0095327X06287884](https://doi.org/10.1177/0095327X06287884)